

Рубрика: Концепції та методичні розробки

УДК 303.316.4

Малхазов Олександр Ромуальдович

доктор психологічних наук, професор,

головний науковий співробітник відділу методології психосоціальних

та політико психологічних досліджень

Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,

ORCID ID 0000-0001-7312-5830

**МЕТОДОЛОГІЯ РАЗОВО-ЦІЛЬОВОГО ПРОГНОЗУВАННЯ
ЙМОВІРНИХ СЦЕНАРІЇВ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ**

**METHODOLOGY OF ONE-TIME TARGET FORECASTING OF
PROBABLE SCENARIOS OF ECONOMIC BEHAVIOR**

Анотація. У статті представлено авторську методологію разово-цільового прогнозування ймовірних сценаріїв економічної поведінки громадян в умовах загроз. Особливістю пропонованої методології є застосування методу моделювання на підготовчому етапі та на етапі опрацювання емпіричних даних. На основі аналізу актуальної ситуації визначені стратегії (орієнтація на виживання чи розвиток) та чинники економічної поведінки громадян в умовах загроз. Простір типових для кожної із стратегій економічних практик структурувався в координатах «раціональності/ірраціональності» та «суб'єктності/об'єктності». Розроблена типологія економічної поведінки в умовах загроз містить чотири типи базових моделей. Для кожної з моделей виокремлено показники та індикатори, з опертям на які розроблено авторський інструментарій (опитувальник для суб'єктивного шкалювання). Застосування у запропонованій послідовності та з визначеними цілями комплексу способів і процедур верифікації емпіричних даних дає змогу: виявити тенденції розподілу досліджуваних показників вже на першому етапі обробки даних; підтвердити/спростувати існування виявлених тенденцій за результатами кореляційного та кластерного аналізу і встановити рівень достовірності

результатів емпіричного дослідження; підтвердити або спростувати зумовленість поведінки визначеними на етапі теоретичного аналізу уявленнями та практиками. Запропоновано оригінальний метод розрахунку прогнозу, в основі якого – побудова кореляційно-факторно-кластерних моделей першого та другого порядків. Якісний аналіз моделі першого порядку дав змогу уточнити розроблену типологію. Кореляційно-факторно-кластерне моделювання другого порядку дозволило диференціювати типологію, виокремивши 15 підтипів, та визначити ймовірність дрейфу підтипів всередині базових моделей.

Ключові слова: методологія прогнозування, економічна поведінка, моделювання, дрейф.

Abstract. The article presents the author's methodology for one-time target forecasting of probable scenarios of citizens' economic behavior under conditions of threats. The distinctive feature of the proposed methodology is the use of the modeling method both at the preparatory stage and at the stage of empirical data processing. Based on the analysis of the current situation, strategies (survival- or development-oriented) and factors of citizens' economic behavior under threat conditions were identified. The space of economic practices typical for each strategy was structured along the coordinates of "rationality/irrationality" and "subjectivity/objectivity."

The developed typology of economic behavior under threat conditions includes four types of basic models. For each model, indicators and indices were identified, forming the basis for the author's toolkit (a questionnaire for subjective scaling). The application of the proposed sequence and clearly defined objectives of the verification methods and procedures for empirical data makes it possible to: reveal the trends in the distribution of the studied indicators already at the first stage of data processing; confirm or refute the existence of the identified trends based on the results of correlation and cluster analysis, and establish the level of reliability of the empirical research findings; confirm or refute the dependence of behavior on the concepts and practices identified at the theoretical analysis stage.

An original forecasting method is proposed, based on constructing first- and second-order correlation–factor–cluster models. The qualitative analysis of the first-order model made it possible to refine the developed typology. The second-order correlation–factor–cluster modeling enabled the differentiation of the typology, identifying 15 subtypes and determining the probability of subtype drift within the basic models.

Keywords: methodology forecasting, economic behavior, modeling, drift.

Актуальність проблеми. Повоєнне відновлення країни зумовлене, зокрема, динамікою змін економічної поведінки громадян, без розуміння якої буде складно запобігти небажаним сценаріям розвитку соціальної ситуації. Одним із основних чинників економічної поведінки є економічна свідомість, яка відображає відносно стійку систему соціально-економічних уявлень, намірів та установок, спираючись на які вибудовуються взаємовідносини з іншими суб'єктами економічної взаємодії, коригується самооцінка, аналізуються ризики та їх наслідки, формується ставлення до себе та інших [1; 2; 3; 11; 10 та ін.]. Окрім труднощів, пов'язаних з різноплановістю структури економічної свідомості, прогнозування динаміки економічної поведінки ускладнюється ще й необхідністю врахування особливостей соціально-політичної ситуації. Відтак, попри чималу кількість напрацювань, проблема розробки методології прогнозування ще довго залишатиметься актуальною.

У пропонованій статті представлено авторську методологію разово-цільового прогнозування економічної поведінки громадян в умовах загроз, особливістю якої є застосування методу моделювання на різних етапах розрахунку прогнозу.

Виклад основного матеріалу.

Прогнозування будь-якого соціально-психологічного явища потребує попереднього визначення базових понять. Відтак, узагальнивши результати досліджень економічної поведінки, ми сформулювали робоче визначення економічної поведінки як *сукупності виборів щодо економічних цілей та способів їх досягнення, що ґрунтуються на світоглядних уявленнях та*

настановленнях особистості (групи, спільноти). Запропоноване визначення дещо звужує уявлення про чинники та цілі економічної взаємодії, проте видається продуктивним для вирішення завдань прогнозування ймовірних сценаріїв економічної поведінки громадян у воєнний та повоєнний періоди.

Методологію разово-цільового прогнозування можна представити як певну послідовність кроків, спрямованих на визначення ймовірної динаміки економічної поведінки громадян.

Першим кроком стало визначення соціально-психологічних чинників, які зумовлюють особливості прийняття економічних рішень та вибір способів їх здійснення. Найбільш перспективними для прогнозування і такими, що підлягають операціоналізації з метою подальшого емпіричного вивчення, було визначено чотири групи чинників:

- до першої групи увійшли чинники, умовно названі ставленисьвими (толерантність до корупції; ставлення до грошей; законслухняність (податкова дисципліна, ставлення до придбання контрафактної чи контрабандної продукції; залученість до неформальних економічних відносин тощо));

- другу групу утворили мотиваційні чинники (мотиви прийняття економічних рішень (раціональні/ірраціональні, зовнішні/внутрішні, досягнення/уникнення невдач, спрямовані на збереження/на зміну економічного становища); рівень усвідомлення своїх інтересів і можливостей; наявний досвід реалізації прийнятих економічних рішень та досягнення цілей тощо);

- третя група об'єднала різного роду компетентності (здатність планувати економічне майбутнє і кроки по його досягненню; здатність до прийняття економічних рішень в умовах невизначеності; передбачати наслідки своїх економічних рішень; готовність за необхідності змінити вид діяльності/продовжити навчання/змінити місце проживання задля підвищення свого економічного добробуту; обізнаність щодо механізмів ціноутворення, наповнення і розподілу бюджетних коштів, засад податкової політики, форм і механізмів державної підтримки громадян; уявлення про інституції, які регулюють економічну взаємодію тощо);

- до четвертої групи, умовно означеної як «рефлексивні», увійшли: ідентифікація себе як учасника економічної взаємодії (мій добробут залежить/не залежить від моїх знань, зусиль тощо; я – людина з високим/середнім/низьким достатком; я самостійно планую свій бюджет/планую бюджет разом з членами родини/ не беру участі у плануванні видатків); практики аналізу причин невдач і здобутків; оцінювання свого потенціалу прийняття економічних рішень; здатність до аналізу ресурсів середовища та можливих способів їх залучення для вирішення власних економічних проблем.

Наступним кроком було визначення базових стратегій та моделей економічної поведінки громадян у досліджуваній ситуації. В нашому випадку – це ситуація, коли загрожені є не лише добробут особи, а й саме життя. За таких умов домінують два типи поведінкових стратегій – стратегії виживання та стратегії розвитку, баланс яких і визначає вектор змін економічної поведінки. **Репрезентації** виокремлених поведінкових стратегій описують простір значень з координатами, утвореними двома вимірами економічного вибору: суб'єктністю – **об'єктністю** та раціональністю – **ірраціональністю**. На перетині цих вимірів отримуємо чотири базові моделі економічної поведінки, умовно означені нами, як:

- інноваційно-партнерська модель, репрезентована практиками раціональності та суб'єктності;
- помірковано-прогресивістська модель, репрезентована практиками раціональності і об'єктності;
- активно-адаптивна модель, репрезентована практиками, які можуть бути визначені як суб'єктно-ірраціональні;
- протестно-традиціоналістська модель, репрезентована практиками «ірраціональної об'єктності».

Ми виходили з припущення, згідно якого перші дві моделі економічної поведінки притаманні особам (групам, суспільству), орієнтованим переважно на розвиток, тоді як третя і четверта – спрямованим на виживання [5; 6].

Третій крок – збір емпіричного матеріалу, для чого, спираючись на виокремлені чинники та типологію моделей економічної поведінки в умовах загроз, був сконструйований дослідницький інструментарій, визначені методи дослідження, проведено емпіричне дослідження та опрацьовано масив даних. Для набору «сирих» даних, на основі яких буде здійснюватись прогнозування, найбільш релевантними видаються методи психосемантики (опитування, глибинні інтерв'ю, проєктивні методики тощо). На етапі апробації методики прогнозування, найбільш відповідним завданням нашого дослідження було визначено метод суб'єктивного шкалювання. За спеціально розробленою анкетною з 53 суджень, які стосувались окремих економічних уявлень, ставлень, способів дій, було опитано 90 студентів віком від 18 до 35 років. Респондентам пропонувалось оцінити за 5-бальною шкалою те, наскільки притаманні їм ті чи ті уявлення, ставлення, поведінкові прояви.

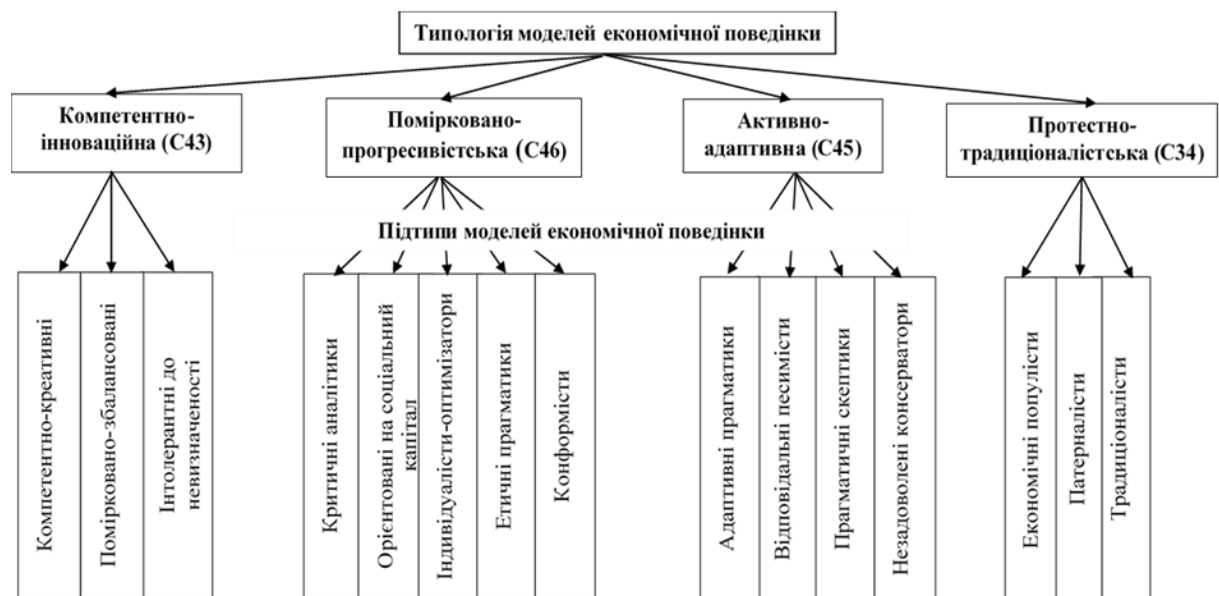
Масив даних аналізувався з використанням методів середніх та ковзаючи середніх, екстраполяції трендів, часових рядів; порівняльного, кореляційного, факторного та кластерного аналізів. Для опрацювання отриманих результатів використано статистичні програми «R» [12; 13] та Excel, за допомогою яких здійснено розрахунок статистичних характеристик змінних. Розрахунок можливості поширення отриманих даних на генеральну сукупність здійснювався з використанням закону великих чисел Чебишева та формули для умови, коли $N_{ген.}$ відоме. Розраховуються довірчі інтервали: $\bar{X}_{ген.-}$ (mini.), $\bar{X}_{ген.+}$ (max.), $\sigma_{ген.-}$ (mini.), $\sigma_{ген.+}$ (max.), які вказують на можливість поширення отриманих результатів на генеральну сукупність респондентів [4; 8].

Пропонований метод розрахунку прогнозу ґрунтується на аналізі кореляційно-факторно-кластерної моделі економічної поведінки, отриманої із застосуванням програми “R” з розрахунком коефіцієнтів α - Кронбаха; β – коефіцієнта ризику; коефіцієнтів кореляції (r); поєднанні аналізу статистичних характеристик змінних, лінійної, ступеневої та логарифмічної ліній тренду для кожної змінної, встановленні правомірності поширення отриманих даних на генеральну сукупність у 2000 респондентів [7; 8; 9].

Четвертий крок – якісний аналіз отриманих результатів, кількісний аналіз другого порядку, виокремлення і означення підтипів, візуалізація проміжних даних та аналіз трендів всередині моделей.

Отримана на основі масиву емпіричних даних кореляційно-факторно-кластерна модель економічної поведінки молоді містить 4 суперкластери, кожен з яких відповідає одній з базових моделей, виокремлених на етапі теоретичного аналізу. За результатами якісного аналізу показників, які увійшли до першого суперкластера, було уточнено назву першої базової моделі економічної поведінки: попередня назва «інноваційно-партнерська» була змінена на «компетентно-інноваційну». Суттєвих відмінностей у репрезентаціях інших трьох моделей не виявилось.

На етапі аналізу наповнення суперкластерів стало зрозуміло, що кожна з чотирьох моделей містить підтипи. Для уточнення конфігурації підтипів в межах кожної з моделей було проведено кореляційний, факторний та кластерний аналізи другого порядку, за результатами яких типологія моделей економічної поведінки молоді трансформувалась у дворівневу (рис.1).

Рис.1. Дворівнева типологія моделей економічної поведінки громадян

Виокремлення 15 підтипів та аналіз показників, які їх утворили, дає змогу

диференціювати базові моделі і уточнити уявлення про їх сутнісні

характеристики. Розрахунок ймовірності дрейфу підтипів в середині моделей допомагає суттєво уточнити прогноз динаміки соціально-економічних змін.

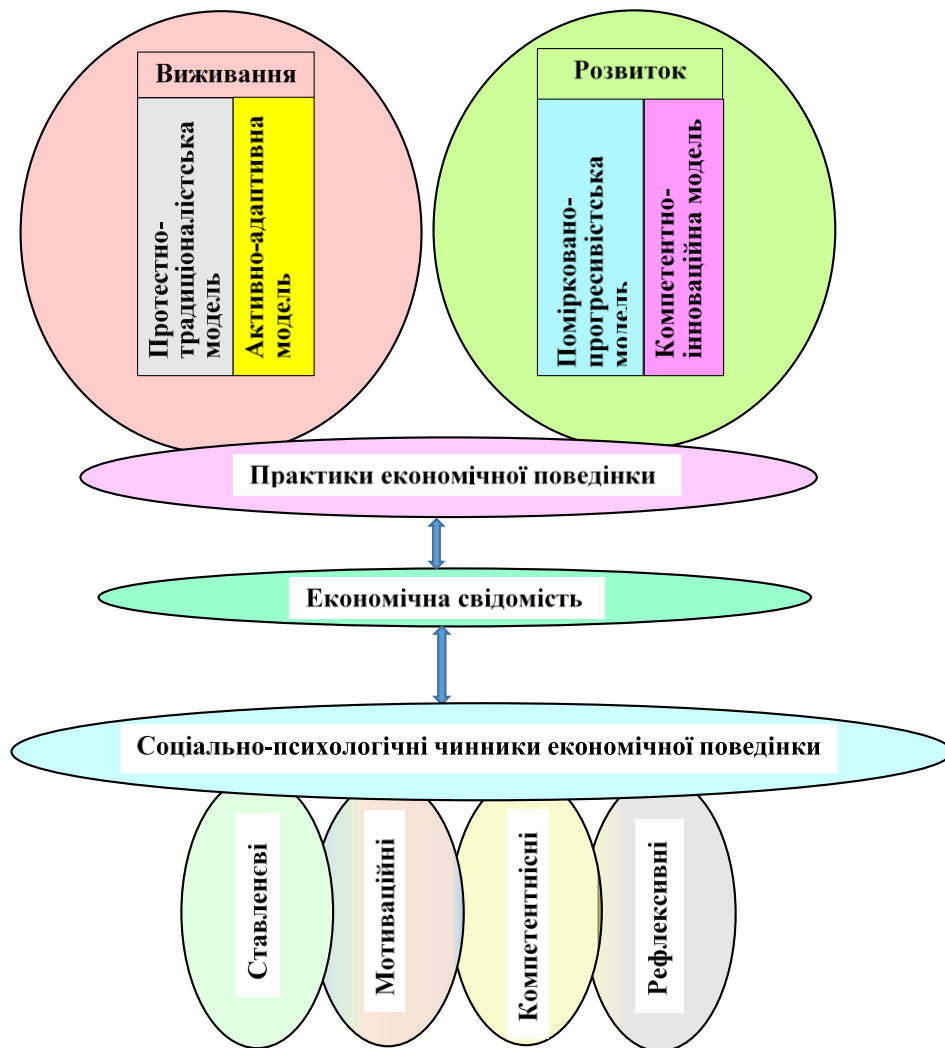
Застосування кореляційно-факторно-кластерного моделювання дало змогу не лише уточнити і деталізувати типологію моделей економічної поведінки, а й виокремити додаткові показники, які варто врахувати при доопрацюванні інструментарію для збору даних та прогнозування динаміки соціально-економічних змін [9].

Подальший аналіз отриманих підтипів рекомендовано здійснювати з використанням пелюсткових діаграм. Така візуалізація суттєво спрощує виділення однорідних підтипів в межах кожної з моделей, а кількісні дані щодо частки респондентів, які увійшли до кожного з підтипів, дають змогу уточнити уявлення про ієрархію репрезентацій та ймовірність дрейфу підтипів в всередині базових моделей.

За результатами теоретичного аналізу та емпіричної апробації запропонованого методу розрахунку прогнозу було уточнено модель соціально-психологічної детермінації економічної поведінки громадян (рис.2). Як видно з рис.2, детермінація економічної поведінки здійснюється за круговим принципом, причому зміни у окремих структурних компонентах можуть впливати на кінцевий результат як безпосередньо, так і опосередковано, через розгортання трансформації від компонента до компонента, причому не лише послідовно, а й хаотично, як в одному, так і в зворотному напрямі. Такий ймовірний ланцюжок змін може розгортатись далі у наступному структурному компоненті, адже розширення спектру практик сприятиме опануванню нових компетентностей і коригуванню близьких та віддалених цілей. За умови критичної кількості дискретних змін в усіх компонентах можна сподіватись на якісні трансформації в оцінюванні соціально-економічної ситуації та поступовий рух від практик виживання до практик розвитку.

Динаміка реагування на ситуацію, що склалася, зумовлена переважно зовнішніми обставинами, тоді як зміни цілей і економічної поведінки більшою мірою зумовлені досвідом громадян, тобто вміннями конструювати адекватну

можливостям модель потребового майбутнього і структурувати уявлення про теперішню ситуацію та перспективи її змін у ближній та дальній перспективі.

Рис.2. Соціально-психологічна детермінація економічної поведінки

Висновки

1. Представлена методологія разово-цільового прогнозування ймовірних сценаріїв соціальних змін видається перспективною, зокрема для визначення динаміки економічної поведінки під час війни та у повоєнний періоди.

2. Застосування у запропонованій послідовності та з визначеними цілями комплексу способів і процедур верифікації емпіричних даних дає змогу:

➤ виявити тенденції розподілу досліджуваних показників вже на першому етапі обробки даних;

➤ підтвердити/спростувати існування виявлених тенденцій за результатами кореляційного та кластерного аналізу і встановити рівень достовірності результатів емпіричного дослідження;

➤ підтвердити або спростувати зумовленість поведінки визначеними на етапі теоретичного аналізу уявленнями та практиками, уточнити і диференціювати запропоновану типологію моделей поведінки за результатами кореляційно-факторно-кластерного моделювання.

3. Застосування статистичного аналізу другого порядку відкриває можливості: для уточнення типології та виділення підтипів кожного з типів (моделей) економічної поведінки; для прогнозування дрейфу в межах типів та визначення ресурсів, які залучають респонденти в очікуванні бажаного.

Список використаних джерел

1. Бутко, М. П., Неживенко, А. П., Пепа, Т. В. Економічна психологія: навч. посіб. / за заг. ред. М. П. Бутка. — Київ: Центр учбової літератури, 2016. — 232 с.

2. Грецька-Миргородська В. В. Формування соціально-орієнтованої економіки: поведінкові передумови аналізу // *Ефективна економіка*. — 2018. — № 5.

3. Компанієць В. В., Полякова О. М. *Економічна психологія: конспект лекцій*. — Харків : УкрДУЗТ, 2021. — 112 с.

4. Малхазов О. Р. *Експериментальна психологія: практичний посібник*. — 2020. — 156 с.

5. Малхазов О. Методологічні обмеження прогнозування економічної поведінки українців // *Проблеми політичної психології*. — 2023. — Вип. 14. — С. 24–35.

6. Малхазов О. Р. Типологія моделей соціально-економічної поведінки українців // *Габітус*. — 2023. — № 56. — С. 241–244.

7. Малхазов О. Р. Емпіричне обґрунтування методу прогнозування ймовірних сценаріїв економічної поведінки громадян // *Габітус*. – 2024. – № 66. – С. 315–319.
8. Малхазов О. Алгоритм верифікації результатів емпіричного дослідження економічної поведінки студентської молоді // *Проблеми політичної психології*. – 2024. – Вип. 16. – С. 305–319.
9. Малхазов О. Кореляційно-факторно-кластерне моделювання як інструмент прогнозування соціальних змін // *Проблеми політичної психології*. – 2025. – Вип. 17. – С. 9–24.
10. Marshall R. C., Marx L. M. *The economics of collusion: Cartels and bidding rings*. – Cambridge: MIT Press, 2014. – 348 p.
11. Angner E. *A course in behavioral economics*. – London: Bloomsbury Publishing, 2020. – 424 p.
12. Revelle W. Hierarchical cluster analysis and the internal structure of tests // *Multivariate Behavioral Research*. – 1979. – Vol. 14, No. 1. – P. 57–74.
13. Revelle W., Zinbarg R. E. Coefficients alpha, beta, omega, and the glb: Comments on Sijtsma // *Psychometrika*. – 2009. – Vol. 74, No. 1. – P. 145–154.